

Under den perfekta ytan glödde passionerna

– insiderreportage från Solkungens Versailles

Eva Ahlstedt, docent i franska

När man blickar tillbaka på sextonhundratalet är det frestande att inta ett ”vi-och-de-perspektiv” och att framhäva det som kan anses speciellt kuriöst, sensationellt eller tidstypiskt i Ludvig den XIV:s epok. En idé som den klassiska perioden har förmedlat till oss är emellertid att alla människor, från olika tider och olika länder, i grund och botten är ganska lika när man skrapar lite på ytan. Människan har, enligt denna teori, en säregen, oföränderlig natur och det är av den anledningen som studiet av det mänskliga beteendet är värdefullt. Det som kan verka specifikt har också en allmän giltig betydelse.

Den franska filmen *I andras ögon* (*Le goût des autres*) är en charmig berättelse om hur en alldeles vanlig, medelålders affärsman plötsligt drabbas av en stor passion, passionen till teatern. Historien utspelas i Paris och tidsepoken är vår samtid, sent nittonhundratals eller tidigt tvåtusen-tal. Den tändande gnistan är ett teaterbesök dit affärsmannen beger sig utan större entusiasm. Väl i salongen blir han alldeles tagen av det som utspelas på scenen. Kanske beror det i någon mån på den vackra skådespelerskans attraktionskraft, men först och främst betvingas han av teaterkonstens tjusning och det mästertligt skapade ordets makt. Upplevelsen påverkar honom så starkt att hela hans liv tar en ny vändning.

Det klassiska stilidealets paradox: spänningen mellan innehåll och yta

Pjäsen som filmens huvudperson ser är inte vilken pjäs som helst, utan Racines *Berenike* (på franska *Bérénice*, uppförd första gången 1670), en tragedi från den klassiska epoken. Det finns många som anser att denna epok, som brukar dateras till 1660–1680, och som sammanföll med de

första tjuo åren av Ludvig den XIV:s regeringstid, är den mest fulländade i den franska litteraturens historia. Bland dåtidens litterära genrer ansågs tragedin vara den mest högtstående och Racine betraktades (och betraktas fortfarande) som dess främste företrädare. Av hans verk känner vår tids publik bäst till *Fedra* (*Phèdre*, 1677), men själv ansåg han att just *Berenike* var den mest lyckade av alla hans tragedier. ”Jag har gjort någonting av ingenting”, kommenterade han stolt på jäsens. Med detta menade han att hade skrivit ett drama i vilket det i princip inte händer någonting. Det gällde att trollbinda publiken från den första repliken till den sista utan att ta till några billiga effekter som svärdfäktande karlar, kyssande par eller ens en händelserik intrig. Allt skulle ligga i textens kraft och skönhet. Hela händelseförloppet skulle äga rum i gestalternas konfliktfyllda inre.

Som huvudregel hade Racine satt upp för sig ”att behaga och att beröra”, att ”väcka medlidande och fruktan”. Hans stilideal sammanföll helt med klassicismens krav på måttfullhet, elegans, enkelhet, klarhet och renhet. Kanske var tidens självbild att man levde enligt den polerade ytans estetik och att man lät sig styras uteslutande av förnuftet, men det som idag gör att vi fortfarande uppskattar Racines och de andra stora klassikernas texter är något annat, något mer komplext, det som vissa litteraturvetare har kallat klassicismens förkärlek för paradoxer. Ja, man kan till och med säga att det som karakteriserar klassicismen när den är som bäst i grund och botten är en förmåga att förena element som vid första påseende verkar oförenliga, med andra ord paradoxer. Under de klassiska mästerverkens formella perfektion (dvs. språkytans perfektion) döljer sig idel motsättningar och strider. Det uppstår därmed en spänning mellan formen (som strävar mot jämvikt och elegans) och innehållet (som präglas av kriser och konflikter). Den poetiska balans som anses vara så typisk för klassicismen bör alltså snarast ses som en prekär seger uppnådd med stor möda och med avsevärda upppoffringar.

En känd versrad i *Berenike* ger en utmärkt illustration av denna ytliga perfektion och dess underliggande spänningar. Berenike älskar kejsar Titus och han älskar henne lika mycket tillbaka, men deras kärlek är omöjlig av politiska skäl. Titus vet att senaten motsätter sig att han gör en judisk drottning till sin gemål. På jäsens handling, som Racine ju så stolt beskrev som bestående av ”ingenting”, är att de båda personerna inser att de aldrig kommer att få varandra trots att de älskar varandra, vilket de uttrycker på

det allra vältaligaste sätt i fem akter. Det är Berenike som i slutet av pjäsen uttalar den så ofta citerade strofen som rymmer hela den klassiska estetiken i ett nötskal. Den lyder så här: ”Je l’aime, je le fuiss; Titus m’aime, il me quitte.” I en ordagrann översättning till svenska i vilken jag inte gör något försök att återge rytmen, som i och för sig är ett viktigt stilmedel, skulle detta motsvara: ”Jag älskar honom, jag flyr honom. Titus älskar mig, han lämnar mig.”

Pjäsen är skriven på versmåttet alexandrin. Det betyder att varje versrad innehåller tolv stavelser, eller närmare bestämt sex jambler, åtskilda på mitten av en liten vilopaus (*cesur*).

∪ - | ∪ - | ∪ - || ∪ - | ∪ - | ∪ - ||

Varje vershalva är i sin tur innehållsmässigt uppdelad i två halvor som omfattar tre stavelser var. Versraden består därmed av fyra korta huvudsatser: 1) ”je l’aime” (jag älskar honom) 2) ”je le fuiss” (jag flyr honom) 3) ”Titus m’aime” (Titus älskar mig) 4) ”il me quitte” (han lämnar mig). Den första huvudsatsen står i motsats till den andra och den tredje till den fjärde, samtidigt som den tredje och fjärde utgör en fullständig parallell till den första och den andra. På ytan är det alltså en synnerligen proportionerlig konstruktion, och balansen uppnås med hjälp av de allra enklaste medel. Denna enda versrad uttrycker i korthet hela pjäsens konflikt och dess lösning. Berenike formulerar med några enkla ord hela sin sorg över att förlora den hon älskar och sin svårighet att acceptera det som, i hennes ögon, på det allra oförnuftigaste sätt står i vägen för hennes lycka. Men hon uttrycker också sin stolta beslutsamhet att foga sig i sitt öde med höguret huvud. Om inte spänningen mellan yta och innehåll fanns skulle de välpolerade konstruktionerna förmodligen bli lite tråkiga. Som det nu är upplever man att den välavvägda meningen hotar att explodera vilket ögonblick som helst på grund av det sprängfyllda stoffet.

Man kan naturligtvis fråga sig hur många av dagens läsare eller teaterbesökare som uppmärksammar dessa subtiliteter som prisades så högt av finsmakarna vid hovet i Versailles. En försvinnande liten del av vår tids publik är skolad att uppskatta denna typ av konstnärliga finesser. Det är därför så mycket mer glädjande att affärsmannen som är huvudperson i filmen *I andras ögon*, en person som inte alls är bevandrad i finkulturen,

ändå intuitivt uppskattar pjäsen. Det känns lite mirakulöst, inte minst för den som undervisar i litteratur. När en liknande händelse inträffar i verkligheten, vårdas den ömt i lärarens minne och ger henne eller honom inspiration att fortsätta i sitt kall.

Hovlivets paradoxer. Om förställningens sällsamma konst

Förutom förmågan att uppskatta Racines litterära kvalitéer, skiljer sig den nutida och den dåtida publiken sig åt på ytterligare en punkt, nämligen möjligheten att urskilja referenser till den då aktuella historiska kontexten. Racines samtida kunde t.ex. i Titus roll utan svårighet se en diskret anspelning på Ludvig den XIV:s situation då han tillträdde tronen och därmed blev tvungen att avstå från sitt hjärtas val för att ingå ett politiskt lämpligt äktenskap. Han övertalades att gifta sig med en spansk prinsessa som han inte hade några känslor för, och som varken var speciellt vacker eller spirituellt. Hennes främsta merit var just att hon utgjorde ett för nationen fördelaktigt parti. Som den finslipade hovman som han var, ville Racine påpassligt ge kungen en komplimang för att han, som hans roll krävde, hade valt plikten framför kärleken. Vilket den unge monarkens hjärtas val egentligen var är dock inte helt kristallklart. Det var snarare så att han ofta blev förälskad och successivt fick anledning att för pliktens skull avstå från en rad skönheter, efter att under en tid ha njutit av dem till sin fulla belåtenhet, om än under slöjan av ett visst hemlighetsmakeri.

Att kunna hålla masken i de besvärligaste situationer var en egenskap som skattades högt och något som genomsyrade sällskapslivet vid Ludvig den XIV:s hov. Diskrepansen mellan att vara och att verka vara, mellan "être" och "paraître", är ett återkommande tema i dåtidens litteratur. Under den civiliserade, polerade ytan glödde passionerna. 1600-talets franska kändisjournalistik består av tjocka luntor brev och memoarer som utgör ett underhållande material för den historiskt intresserade. Vissa källtexter är utgivna, vissa ligger fortfarande opublicerade i bibliotekens arkiv. Bland de publicerade verken är hertig Saint-Simons memoarer och Madame de Sévigné's brev välkända källor för historiker såväl som för den bildade allmänheten. Båda omfattar ett betydande antal volymer som bara har över-satts till svenska i urval.

En av Ludvig XIV:s första förälskelser var kardinal Mazarins systerdotter, mademoiselle de Mancini. Men det är svårt att säga om det var just henne

Racine tänkte på när han skrev *Berenike*, för den nyblivne monarken omgav sig av en hel svärm av favoriter och beundrarinnor. Han var till exempel även mycket betagen av Henriette av England, gift med hans bror, och av en viss ung skönhet som hette mademoiselle de La Vallière med vilken han fick flera barn. Under många år var Solkungens stora favorit madame de Montespan, en adelsdam som var så högättad att hon ansåg att hennes stamtavla väsentligt överträffade bourbonen Ludvigs egen. Han umgicks med henne på det allra förtroligaste sätt inför allas ögon, inklusive den stackars drottningens. I Versailles och i alla de andra kungliga slotten som hovet besökte enligt ett årligt flyttschema hade han installerat henne i ett eget, mycket ståndsmässigt gemak alldeles intill sitt eget. Hur stor makt madame de Montespan hade över kungen förstår man om inte annat av att han lät legitimera deras sju gemensamma barn. Hon var dock tvungen att föda dem i hemlighet och eftersom hon redan var gift med monsieur de Montespan var det av juridiska skäl omöjligt att i de officiella dokumenten ange att det var hon som var modern för då skulle de automatiskt ha tillfallit hennes äkta man. Detta problem löstes genom att Ludvig åtog sig faderskapet utan att ange vem som var barnens mor, en genomskinlig manöver som ger ytterligare ett exempel på epokens egendomliga sätt att se på kravet att upprätthålla en anständig yta.

Ludvig gav många bevis på sin starka förkärlek för madame de Montespan, men om han kanske på sitt sätt var henne trogen under en lång rad av år gäller detta inte i sexuell bemärkelse. Drottningen delade han naturligtvis säng med eftersom anständigheten och tronföljden krävde det, och han tillät sig dessutom att i all hast förlusta sig med andra hovdamer i något avskilt hörn om tillfälle gavs. De kvinnor som han på så sätt ”ärade” kände sig oftast mycket stolta och hade inga invändningar. Den försmådda drottningen och den försmådda favoriten kände till en hel del av det som försiggick men valde att se åt andra hållet. Det var inte opportunt att ha några negativa synpunkter på monarkens kärleksliv.

Under den polerade ytan doldes inte bara hemligheter och intriger av den galanta arten utan också av ett mörkare slag. I Madame de Sévigné's brev kan vi läsa om en giftskandal som skakade hovet ett tiotal år efter det att Ludvig XIV hade kommit till makten. Fruarna Brinvilliers och Voiture anklagades på 1670-talet för att ha tillverkat och sålt gift som, till exempel dolt i en chokladpralin, kunde hjälpa till att skynda på en önskad släk-

tings bortgång. De huvudmisstänkta giftblanderskorna avrättades efter att ha utsatts för en ohygglig tortyr som Madame de Sévigné, som satt på åskådarpplats vid avrättningen, redogör för i ett brev med allsköns motbudande detaljer. När affären nystades upp visade det sig att ett betydande antal personer vid hovet verkade vara inblandade. Anklagelser riktades till och med mot Madame de Montespan. Ludvig lät aldrig dessa misstankar utredas till fullo men en kort tid efter det att han hade sett till att affären sopades under mattan beslutade han sig för att överge sin gamla älskarinna. Sanningen att säga hade hans intresse för henne svalnat betydligt med åren.

Misstankar riktades även mot Racine, som var en av de författare som åtnjöt kungens gunst. Den berömda skådespelerskan Thérèse du Parc, som hade en intim relation med Racine (de lär till och med ha varit gifta i hemlighet) hade plötsligt avlidit i förfärliga magplågor. I en sevärd om än historiskt opålitlig spelfilm som har gjorts utifrån dessa händelser kallas hon Marquise, vilket också är filmens titel. Mademoiselle du Parc hade ett förflutet som involverade flera kända dåtida författare. Corneille, som rivaliserade med Racine om titeln som epokens främsta tragediförfattare, var olyckligt kär i henne. Hon ingick i Molières trupp tills Racine tog henne med sig när han 1667 flyttade över till motståndartruppen som huserade i Hôtel de Bourgogne. Racine var nämligen missnöjd med Molièreskådespelarnas sätt att uppföra hans tragedier, något som kanske inte var helt obefogat, eftersom de onekligen var bättre på farser och komedier. Thérèse avled redan följande år under mystiska omständigheter. Skådespelerskans mor anklagade då Racine för att ha mördat dottern av svartsjuka. Det är svårt att i efterhand fastställa vad som verkligen hände. Många gissningar har gjorts och Racine hade en hel del fiender som inte var sena att sätta graverande rykten i omlopp. En förklaring som har framförts är att Thérèse (med Racines välsignelse och kanske med hans hjälp) helt enkelt försökte att göra abort med hjälp av en giftdryck som var så stark att hon råkade stryka med på kuppen. Det har också förekommit anspelningar på att Racine ville ersätta henne med en yngre kvinna, skådespelerskan La Champeslé, som då just påbörjade sin karriär. Efter Thérèses död övertog La Champeslé mycket riktigt såväl huvudrollerna i Racines pjäser som rollen som hans älskarinna. Det var t.ex. La Champeslé som spelade Berenike vid pjäsens uruppförande. När giftryktena florerade som värst låg Racine

ett tag riktigt illa till men genom ingripande från högsta ort slapp han att dras inför domstol. Av de skäl som omnämnts ovan hade ju kungen för övrigt goda grunder att inte gräva för djupt i dessa skandaler.

Madame de Maintenons: Utåt sett konkubin, i verkligheten drottning

En trevlig genväg till Versailleshovets hemligheter kan man finna i Françoise Chandernagors bok *L'allée du roi*, som kom ut på franska 1981 och några år senare i svensk översättning med titeln *Konungens allé*. Chandernagor har gjort ett ypperligt rekonstruktionsarbete och har satt sig så väl in i tidsperioden att hon på ett mycket övertygande sätt kan skriva Ludvig den XIV:s sista hustrus memoarer i jagform. Hon lyckas så väl att man hela tiden måste påminna sig om att det är en fiktion, inte en historisk faktabok, som man läser, och att det inte är Madame de Maintenon själv som håller i pennen. Madame de Maintenons öde är fullt av oväntade vändningar. Hennes far var en äventyrlig adelsman med flera mord på sitt samvete (bland annat sin första hustrus). Han satt ofta i fängelse och under de perioder han inte gjorde det rumlade han runt och satte sprätt på upplånade pengar.

Françoise d'Aubigné, som den framtida Madame de Maintenon då hette, fick uppleva alla möjliga prövningar. Hennes mor verkar inte ha brytt sig om henne och placerade bort henne i olika släktingars vård så fort hon fick en chans. Hon levde under många år i allra största fattigdom. I unga år fick hon följa med familjen till Martinique i Västindien där föräldrarna hoppades finna sin utkomst, men det skulle mycket snart visa sig vara ett realistiskt projekt. De återvände helt utblottade. Françoise hade dessutom fått en släng av malaria som blommade upp vid olika tillfällen i hennes fortsatta liv. Trots att hon var en av sin tids mest firade skönheter och berömd för sin intelligens och sitt behagfulla sätt, betraktades hon som ett alldeles omöjligt giftermålsparti. Hennes räddning blev ett konvenssäktenskap med författaren Scarron. Herr och fru Scarron utgjorde det mest omaka par man kan tänka sig. Han ansågs som en av epokens mest spirituella personer men han var fullständigt invalidiserad från födseln och forslades runt i en specialkonstruktion. Hans knän låg hopklämda mot kroppen och han kunde i princip bara röra huvud och händer. Detta, och de svåra plågor som han ständigt led av, hindrade honom inte från att i många år hålla en

populär salong i Paris dit all slags berömdheter kom för att umgås och roa sig. När vår drottning Kristina avlade ett kort besök i Paris 1657, var han till exempel en av de få personer som hon bad att få träffa. Den blivande Madame de Maintenon fungerade i detta första äktenskap som sin mans sjuksköterska och hushållerska. Hon skötte sina uppgifter till punkt och pricka, men som lön för mödan fick hon inte mycket: vid 24 års ålder var hon änka efter en man som bara efterlämnade skulder. Det bör dock preciseras att just änkeståndet ansågs som det allra mest eftersträfvansvärda för kvinnor på den tiden. "Mariage = esclavage" (äktenskap är slaveri) var ett av de slagord som dåtidens feminister, preciöserna, brukade använda. En ogift kvinnas frihet var oerhört beskuren, och hon hotades ständigt att drabbas av den värsta katastrof av alla, att förlora sin heder genom att låta sig förföras eller genom våldtäkt. Françoise hade under sin tid som Scarrons hustru haft det goda omdömet att skaffa sig högt uppsatta vänner som hjälpte henne att hanka sig fram efter hans död. Under en period var hon guvernant åt några av Ludvig den XIV:s och Madame de Montespens många oäkta barn, och det var från denna obskyra position som hon mot alla odds så småningom nådde den allra högsta rangen i riket, dvs. att bli kung Ludvig den XIV:s älskarinna och så småningom gemål.

Madame de Maintenon måste ha varit en mästare just på att hålla masken. Under alla de år som hon vistades vid hovet som guvernant åt Ludvigs legitimerade barn var hon tvungen att ge sken av att vara en oförvitlig och from kvinna, och hon lyckades så väl att hon vann både drottningens och den dåvarande favoritens gunst. Att hon var en av de många damer som kungen då och då uppvaktade i smyg fick inte på något sätt framskymta. Det goda rykte som hon på den tiden åtnjöt vid hovet måste ha haft en bitter bismak för henne som egentligen var mycket gudfruktig. Inför Gud förändrades Madame de Maintenons situation efter drottningens död, då hon och Ludvig ingick äktenskap i hemlighet 1683, en månad efter hans första makas bortgång. Hon fick å andra sidan se sitt goda världsliga rykte spolierat när monarken öppet började visa sin uppskattning för henne och hon därmed av alla betraktades som hans konkubin.

Bakom den tjusiga fasaden

Efter giftskandalen förstod Ludvig att allt inte stod rätt till i hans rike och han gjorde vissa ansatser att ändra ett och annat. Dessa reformförsök som

påbörjades på 1680-talet lyckades förmodligen mest att frisera ytan. Det är vad författarinnan Françoise Chandernagor tycks påskina, när hon låter Madame de Maintenon formulera sig på följande sätt, då hon ser tillbaka på sitt liv:

Det är därför jag tycker att det stora seklets samhälle liknar platsen vid hôtel de Vendôme i Paris: Konungen bestämde fasadernas arkitektur men lät privatpersoner bygga som de ville där innanför. Man grips av beundran inför den stränga, harmoniska skönheten hos fönster och gavelfält, men man känner avsmak så fort man stiger över tröskeln: man lämnar murverkets majestätiska symmetri och möter blott skumma vrår, borggårdar utan utsikt, meningslösa korridorer och kvava rum.

Konungen satte samma stil på sina hovmän som på sina byggen, han visste deras begränsning och fann sig i att hans välde var en medalj med en mörk baksida. Förnuftet har inte styrt vårt sekel. Det är vackert så, att förnuftet – tack vare Konungens goda vilja – fått rita seklets fasader. När det kommer till kritan är den omsorg om värdigheten som kallas ”hyckleri” det som mest skiljer människan från djuret.

Kungen själv tonade från och med 1680-talet successivt ned det glansfulla hovlivet och ägnade sig mer åt sin familj. Han tycks t.o.m. med tiden ha varit sin andra hustru trogen och därmed blivit det goda moraliska exemplet för sina undersåtar som han önskade vara. Ur litteraturhistorisk synvinkel är detta en mycket mindre intressant period än de glamorösa första tjugo åren av hans regeringstid. Madame de Maintenon ansåg att teatrarna hade en stor del i nationens moraliska förfall och när kungen slutade att stödja teatrarna och pjäsförfattarna tynade teaterlivet bort. Molière var död och Racines personliga utveckling följde kungens. Han avbröt sin litterära karriär, genomgick en religiös omvändelse, gifte sig med en väluppfostrad ung kvinna från en borgerlig familj och fick ett halvdussin barn som han uppfostrade i herrans tukt och förmaning.

Slutord

Avslutningsvis kan det vara lämpligt att fråga sig på sextonhundratalsmanér vad vi kan lära oss av allt detta. Varje regelrätt fabel skall ju ha sin sedelärande slutkläm. Hur mycket har vi egentligen gemensamt med sextonhundratalsmänniskorna?

Våra livsvillkor har förändrats betydligt, uppförandekoder och moden likaså, men visst finns det mycket av det ovan berättade som skulle kunna överföras på vår egen epok. Även vår tid uppvisar en sorts besatthet av den perfekta ytan i heminredningsreportage och reklambilder. Det är egentligen inte någon större skillnad mellan dåtidens mode att snöra livet för att uppnå en getingsmal midja och de nutida skönhetsmissernas förkärlek för obekväma bröstimplantat. Giftskandaler, svartsjukemord och presidenter som omger sig med hemliga älskarinnor är inga ovanligheter i vår samtid. Tortyr av misstänkta brottslingar borde vara det, men inte ens på den punkten har världen gjort annat än relativt blygsamma framsteg. Madame de Sévigné och hertig Saint-Simons nedtecknande av sin tids sensationella händelser, som de kallade "la petite histoire" (= den lilla historien), har fått en uppföljare i vår tids skvallerpress. Till den som i sitt stilla sinne tycker att det är lite passé att ägna sig åt skvaller från Ludvig den XIV:s tid kan man genmäla att en humanist har anledning att intressera sig för allt mänskligt beteende under alla perioder. Det innebär för övrigt att även den som vill studera jet-setarnas innekretsar med hjälp av *Veckorevyn* och *Hänt i veckan* och mänskligt beteende i Big Brotherhuset eller i Dr Phils TV-studio må låta sig väl bekomma och inte hindras av några betänkligheter. För att citera Strumpebandsorderns devis som visserligen härrör från det engelska 1300-talshovet men som ändå passar bra i sammanhanget: "Honni soit qui mal y pense!" ("Skam den som tänker illa därom!")